

Оксана ПРОКОП'ЮК

кандидатка історичних наук,
провідна наукова співробітниця
Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»
(Київ, Україна), prokopjuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1417-8761>

Вкладники монастирів Гетьманщини: соціальний портрет

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.030>

УДК: 271.22-523.6-463(477)«17»

Анотація. Метою статті є відтворення соціального складу/соціального портрету вкладників монастирів Гетьманщини, задля виявлення інтересів різних соціальних станів до тієї чи іншої обителі; визначення ареалу поширення впливу конкретного монастиря, а отже окреслення соціальних, географічних та просторових «вимірів» віри. **Методологія дослідження** базується на тотальному аналізі даних про вкладників, розміщених у різних описах монастирських храмів, застосуванні кількісно-статистичних та просопографічних методів. **Наукова новизна** полягає у вивченні різних описів як цілісного комплексу унікальних джерел, що дозволяють відтворити статистичну картину соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини, створюють підґрунтя для подальших інтерпретацій. **Висновки.** Соціальний портрет вкладників монастирів Гетьманщини насамперед залежав від статусу, місцезнаходження обителі, наявності шанованих святинь, урешті від активності, яку проявляв сам монастир у комунікації з потенційними вкладниками. Кожна обитель вирізнялася особливим, характерним лише для неї соціальним складом вкладників, хоча окремі дарителі могли жертвувати до кількох монастирів. Для всіх обителей спостерігається домінування серед вкладників чорного духовництва. «Елітними» за соціальним складом жертводавців виглядають насамперед Києво-Печерська лавра та Свято-Софійський кафедральний монастир. Безумовно, Київ з його монастирями мав статус сакральної столиці Гетьманщини; у XVIII ст. став важливим сакральним центром і для російського соціуму. Монастирі поза межами Києва за соціальним складом вкладників справляють враження локальних сакральних центрів, а їх можливе вивершення мало ситуативний і тимчасовий характер.

Ключові слова: вклади, вкладники, монастирі, Гетьманщина, релігійна культура, XVIII ст.

Вкладники монастирів Гетьманщини переважно відомі за богослужбовими пред-
метами, наданими до ризниць храмів¹. Як правило, у центрі історіографічної пара-
дигми – не вкладник, а вклад; рідше дослідники зосереджуються на детальному ана-
лізі конкретних прикладів дарування²; або ж представляють вкладників на підставі
узагальнених відомостей про збережені дари³. Навіть за великого інтересу до жер-
тводавства козацької старшини, доводиться констатувати слабку розробленість

¹ Вклади до монастирів Гетьманщини найповніше представлені у виданні: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Упор. В.В.Недяк. – К., 2007. – С.856–945.

² Такий підхід приносить цікаві результати та наукові відкриття: *Березенко Б.А., Ченцова В.Г.* Киевский «Феофанов крест» и сучавський митрополит Феофан II // *Historia est Magistra Vitae: Valori, paradigme, personalități.* – Chișinău, 2019. – P.105–115.

³ *Ульяновский В.* Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – К., 2009. – С.251–265.

проблематики⁴. Назрілою виглядає потреба змінити дослідницький ракурс і зосередитися на соціальній складовій жертводавства, поставити у центр не дар як такий, а дарувальника та відносини дарування⁵. Увага до вкладників богослужбового начиння не випадкова, адже саме з цією категорією жертводавців установлювалися тісні взаємини. Надання вкладу супроводжувалося перемовинами потенційного вкладника з монастирем, зумовлювалося не лише побажаннями дарувальника, а й потребами обителі. Вкладник, жертвуючи, обирав місце, де буде творитися молитва за нього, і в такий спосіб демонстрував свої сакральні пріоритети. Монастир зобов'язувався молитися за кожного жертводавця. Дослідження персонального, а особливо соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини спроможне виявити інтереси соціальних станів до тієї чи іншої обителі; визначити ареал поширення впливу конкретного монастиря, а отже окреслити соціальні, географічні та просторові «виміри» віри.

Найбільш репрезентативним джерелом для реконструкції соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини видаються описи ризниць монастирських храмів, широкий джерельний потенціал яких залишається не вповні актуалізованим⁶. Унікальність ризничних описів у збірному характері вміщеної в них інформації, що вможливує застосування тотального аналізу, кількісно-статистичних методів, гарантує відхід від фрагментарності в дослідженнях. Досі описи ризниць не вивчалися як цілісний комплекс, спроможний створити статистичну картину соціального складу вкладників монастирів⁷. Звісно, ми не зможемо дослідити описи ризниць усіх монастирів Гетьманщини хоча б через джерельну обмеженість. У фокусі дослідження – описи ризниць київських монастирів, а також інших обителей Гетьманщини, які вдалося віднайти в архівосховищах Києва⁸. Головне завдання дослідження полягає у відтворенні соціальної палітри вкладників монастирів Гетьманщини: ми не знаємо соціального портрету вкладників окремих обителей, тим більше не проводилися порівняння соціального складу вкладників різних монастирів у широких хронологічних та географічних межах Гетьманщини.

Києво-Печерська лавра – найбільший, потужний монастир на теренах Гетьманщини, який виділявся кількістю зосереджених тут святинь, а також ставропігійним статусом. Ризничні описи лаврських храмів збереглися чи не найкраще. Перш за все, це описи ризниці Успенського собору, власне, вони й залучені до аналізу як репрезентативні для всього монастиря.

Перший збережений опис ризниці Успенського собору уклали наприкінці 1739 р.⁹ Наступні ревізії, прошнуровані книги яких дійшли до нашого часу, проводилися 1751, 1758, 1763, 1767, 1778 рр.¹⁰ Основний інформаційний масив указаних книг

⁴ Коцур В.А. Благодійність козацької старшини (середина XVII–XVIIIст.): сучасна українська історіографія. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С.18–19.

⁵ Мос М. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Сост., пер. с фр., предисл., вступ. ст., комм. А.Б.Гофмана. – Москва, 2011. – 415 с.; Енаф М. Ціна істини: дар, гроші, філософія / Пер. з фр. О.Панича. – К., 2019. – 512 с.

⁶ Ризничні описи – це переписи всього богослужбового начиння храму з короткою чи більш детальною характеристикою кожного предмету, часто із записами про жертводавців різного ступеня інформативності; укладені окремо або як частина повного опису майна монастиря.

⁷ За винятком чи не єдиного дослідження, в якому використано дані ризничних описів для представлення вкладників: Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С.194–195.

⁸ Ризничні описи не варто сприймати як джерело, що дозволяє повністю відтворити персональний склад вкладників того чи іншого монастиря: записували далеко не всіх вкладників, ступінь фіксації різнилась як для кожної обителі, так і в межах хронологічних відрізків. До аналізу залучені описи, укладені у XVIII ст. У них об'єктивно гірше відбилася картина другої половини XVII ст.

⁹ Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». – КПЛ-А-387.

¹⁰ Там само. – КПЛ-А-945; КПЛ-А-304; КПЛ-А-385; КПЛ-А-1405; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.128. – Оп.1 заг. – Спр.107; Оп.2 заг. – Спр.8.

відноситься до XVIII ст., але в них є записи і про вклади та вкладників другої половини XVII ст. Приблизно третина богослужбового начиння супроводжується даними про жертводавців.

Шляхом зведення інформації про вкладників Успенського собору Києво-Печерської лаври, вміщеної в усіх збережених ризничних описах, удалось отримати відомості про 247 дарувальників¹¹. Приблизно половина з них – це ченці 14 (46%) або черниці 12 (5%) з помітним домінуванням чорноризців Києво-Печерської лаври: архімандритів, намісників, соборної братії, ієромонахів, ієродияконів і ченців у тому числі приписних монастирів – разом 83 (34%). Серед вкладників лише три київські митрополити, тісно пов'язані з Печерською обителлю, у минулому її архімандрити: Петро (Могила), Йоасаф (Кроковський), Гавриїл (Кременецький)¹². Скупе представництво київських владик вочевидь пояснюється ставропігійним статусом монастиря, згідно з яким лавра не підпорядковувалася київським архієреям, що не сприяло зближенню. Так само записи лише про двох ченців-вкладників з інших обителей не свідчать на користь міцних зв'язків монастирів Київської митрополії з Києво-Печерською лаврою. Частіше серед вкладників фіксуються імениті інокіни та настоятельниці Києво-Печерського Вознесенського, а після переміщення на Поділ (1711–1712 рр.) Києво-Вознесенського Флорівського монастиря, який знаходився в підпорядкуванні печерського архімандрита та духовно окормлявся лаврою¹³. Києво-Печерська лавра демонструє потужний приклад «внутрішнього» жертводавства: від «своїх» єпископів, архімандритів, ченців, які або входили до складу братії монастиря, або ж мали лаврське минуле і через дар засвідчували зв'язок з обителлю. Наприклад, архієреї-вкладники з сусідніх Чернігівської та Переяславсько-Бориспільської єпархій, у біографіях яких помітний лаврський «слід», чи більше десятка єпископів-вкладників, котрі надали значну кількість богослужбових речей до Києво-Печерської лаври, будучи очільниками російських єпархій. Помітна кількість серед вкладників чорного духівництва з російських єпархії, не лише єпископського рівня, пояснюється тією обставиною, що Св. Синод часто «використовував» Києво-Печерську лавру як джерело кадрів для вакантних єпископських або настоятельських місць. Після таких переведень ченці зазвичай не поривали зв'язків з Києвом та Печерською обителлю, комунікували в тому числі і вкладаючи богослужбове начиння до ризниці Великої церкви¹⁴.

Інша умовна половина вкладників Успенського собору Києво-Печерського монастиря – це світські дарувальники, що репрезентують багату палітру соціальних станів та географічних локацій. Дороге богослужбове начиння надавали до лаври гетьмани Б.Хмельницький, І.Самойлович, І.Мазепа, І.Скоропадський, П.Полуботок та Д.Апостол. У ризничних описах відмічені вклади від Анастасії Скоропадської та Наталії Розумовської. Козацька старшина представлена до сотенного рівня включно.

¹¹ Персональний склад вкладників Успенського собору представлено в опублікованому реєстрі, а соціальний розглянуто в кількох публікаціях, тому у цій статті зосередимося лише на основних висновках, докл. див.: *Прокон'юк О.Б.* Реєстр вкладників Києво-Печерської лаври за описами ризниці Успенського собору // *Rocznik Bolchowitowski=Болховітінський щорічник 2017/2018 / Red. odpow. K.Krainii. – Poznań; Kijów, 2019. – S.391–431; Її ж.* Архімандрити Києво-Печерської лаври – вкладники Успенського собору (за описами ризниці XVIII ст.) // *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії: Мат. XVIII Міжнар. наук. конф. (травень – червень 2020 р.). – К., 2020. – С.65–69; Її ж.* Вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври за ризничними описами XVIII ст. // *Могилянські читання 2020: Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи. – К., 2020. – С.92–98.*

¹² Про згадуваних тут і далі вкладників див. докл.: *Прокон'юк О.Б.* Реєстр вкладників... – S.391–431.

¹³ *Крайня О.О.* Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII і доля його пам'яток. – К., 2012. – С.30–32.

¹⁴ Дослідники вже звертали увагу на цю особливість, зокрема див.: *Кагамлик С.Р.* Добродійна діяльність українських православних архієреїв ранньомодерного часу // *Гілея: Історичні науки. – Вип.112. – К., 2016. – С.12–16.*

Загалом в умовній групі «Гетьмани й козацька старшина» нараховується 15 осіб (6%). Їх активність простежується до 1730-х рр., а надалі помітно спадає, що очевидно слід пов'язувати з метаморфозами у самому стані та поступовою втратою козацтвом економічної й політичної потуги¹⁵. Зовсім не представлене серед вкладників запорізьке козацтво, головним чином через відсутність традиції поїздок лаврських ченців по милостиню на Січ. Справа в тому, що дозволи на такі вояжі давали не завжди прихильні до лаври київські архієреї. Помітною є група київських міщан – 8 (3%); менше купців із теренів Гетьманщини – 3 (1,2%). Такі одиничні згадки вкладників, як, наприклад, грек Кроміда чи підданий Печерського монастиря Іван Смоляренко, теж видаються промовистими. Перший демонструє активність греків у Гетьманщині, у тому числі й у релігійній сфері, тоді як другий – єдиний випадок для свого стану. Почасти зустрічаємо приклади об'єднання зусиль вкладників у формулі від «доброхотів», що вказувала на виготовлення виробу за акумульовані дрібні грошові пожертви. Наявність подібних записів указує на всестановість у даруванні богослужбового начиння, можливість кожного долучитися до сакрального, жертвуючи на виготовлення богослужбових предметів для їх подальшого використання під час літургії. Загалом соціум Гетьманщини репрезентує десяту частину від загального числа вкладників Києво-Печерської лаври.

Значно помітнішим виглядає сегмент світських вкладників із теренів Російської імперії. Така особливість зумовлена низкою факторів, у тому числі й доволі практичних. Від часів Петра (Могили) відомі поїздки по милостиню до Москви та Санкт-Петербурга з київськими святинями з метою їх популяризації¹⁶. У XVIII ст. ченці, відправлені у справах Києво-Печерської лаври до Москви чи Санкт-Петербурга, окрім іншого, комунікували зі вкладниками. Важливо з'ясувати, хто саме представляв російський соціум та входив до кола вкладників Києво-Печерської лаври. На перше місце в усіх рубриках ризничних описів, за наявності, винесені царські/імператорські вклади, зважаючи на багатство їх оздоблення й використання на святкових богослужіннях. Починаючи від царя Олексія Михайловича, за записами в ризничних описах можливо відтворити практично повний перелік правителів російської держави. Також у ризниці Успенського собору фіксуються вклади від знаті з князівських, графських родів Гагаріних, Шереметєвих, Голіциних, Строганових, Куракіних, Долгоруких та ін. Окремі вклади надійшли від представниці грузинського монаршого дому – принцеси Анни Бакарової, яка на той час проживала в Росії. Вкладниками Києво-Печерської лаври виступають російські адміністратори, що призначалися на посади в Гетьманщину. Загалом російський соціум представлено досить широко, є військові, купецтво з Москви, Санкт-Петербурга та інших міст. Лавра підтримувала зв'язки з донським козацтвом. Разом світських вкладників із російських земель, починаючи монаршою родиною й закінчуючи невідомим «доброхотом» із Казані, у ризничних описах фіксується 60 осіб (25%). Припускаємо, що їх більше, оскільки серед жертводавців, соціальний статус яких не вказано та відсутні географічні прив'язки, зустрічаються російські прізвища. Більше того, ця група вкладників помітно зростає з другої половини XVIII ст.

Визначальними характеристиками соціального портрета вкладників Успенського собору Києво-Печерської лаври було домінування чорного духівництва, елітарність і водночас соціальне різноманіття. Впродовж XVIII ст. помітне зменшення вкладників із козацького середовища, але зростання кількості жертводавців зі власне

¹⁵ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С.312–344, 351–352.

¹⁶ Затилюк Я. Київські посольства XVII ст. з «мощами» князя Володимира до Москви // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.165–190.

російських територій. Ареал поширення впливу Печерської обителі був набагато ширший, ніж Київ чи Гетьманщина, і не замикався суто на український соціум. Потужні вкладники, що їх мала Києво-Печерська лавра, підтверджували сакральний авторитет монастиря та гарантували обителі важливий соціальний капітал.

Межигірський Спасо-Преображенський – другий ставропігійний монастир Київської митрополії, відомий, перш за все, завдяки окормленню запорізьких козаків. Від 1680-х рр. він закріпив за собою Запорізьку парафію. Кошові отамани зобов'язувалися взяти обитель під свою опіку, а монастир – направляти на Січ потрібну кількість священнослужителів¹⁷.

Описи ризниць храмів Межигірського монастиря збереглися у складі «описної книги», укладеної на початку 1777 р.¹⁸ Додатково маємо ще великий фрагмент опису ризниці, виконаний у 1780-х рр.¹⁹ Хронологічні межі інформації про вкладників охоплюють 1620–1780-ті рр.

Усього за ризничними описами відомо 87 вкладників Києво-Межигірського монастиря. Перше, що помічаємо, це суттєве домінування чорного духовництва – 38 (43,6%). Найдавніший з єпископських вкладів у ризниці – срібний напрестольний хрест від луцького й острозького єпископа Ісакія (Борисковича), одного з чотирьох архієреїв, висвячених єрусалимським патріархом Феофаном у 1620 р.²⁰ Також срібний позолочений хрест дарував архімандрит Павлівського монастиря на Афоні Анатолій (Мелес), відомий, зокрема, спробою поширити свою владу на Запоріжжя²¹. Переважно ж вкладниками були настоятелі, ієромонахи, ієродиякони, ченці та послушники Межигірського монастиря, котрі дарували богослужбове начиння до «своєї» обителі. Ігумени Варнава (Лебедевич), Феодосій (Васковський), архімандрити Арсеній (Берло) та Герасим (Завадовський) вкладали або безпосередньо, або ж за їх настоятельства до ризниці виготовлялися ті чи інші богослужбові речі. До десятка разів обитель виступала як колективний вкладник, справляючи богослужбове начиння за монастирський кошт.

Уже помічена практика вкладати до «свого» монастиря, не поривати зв'язків, навіть покинувши обитель, характерна і для іноків, пострижених у Межигір'ї. Московський патріарх Іоаким (Савйолов), який прийняв постриг 1655 р. в Межигірському монастирі, незмінно підтримував обитель. Згідно з ризничним описом, від нього надійшло сім богослужбових предметів, а один виготовили з монастирського срібла за наказом владики²². Вкладниками обителі значаться чернігівський єпископ Іродіон (Жураківський), який не лише отримав тут постриг у 1680-х рр., а й очолював її, звідси хіротонісований на єпископа чернігівського та новгород-сіверського; або ж архімандрит Володимир (Сокальський) – начальник січових церков, який після зруйнування Запорізької Січі став настоятелем Батуриного Крупицького Миколаївського монастиря²³.

¹⁷ Кузьмук О.С. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII ст. – К., 2014. – С.36.

¹⁸ Там само. – С.284–503.

¹⁹ ЦДДАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.81.

²⁰ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.405. Про відновлення православної ієрархії в 1620 р. див. докл.: Сас П.М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.15–39.

²¹ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.370; Лыман И.И. Анатолий Мелес и попытка казаков учредить на Запорожье собственную архиерейскую кафедру // Заповідна Хортиця: Мат. IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці»: Спец. вип. – Запоріжжя, 2010. – С.115–117.

²² Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.28, 33–35, 371, 376, 386, 387, 395, 398, 399, 402.

²³ ЦДДАК України. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.81. – Арк.102 зв., 103 зв.; Біднов В. Січовий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.147. – Л., 1927. – С.100–102.

Чи характерне для Межигірського монастиря тяжіння до Києва або Києва до обителі, що знаходилася віддалено? Зв'язки, підтверджені вкладками, простежуються з Києво-Печерською лаврою та Пустинно-Миколаївським монастирем. Із числа братії цих обителей маємо окремих вкладників: лаврського типографа ієромонаха Софронія та ченця Мартирія, а також микільського ієромонаха Ієроніма²⁴. Відомі вкладниці з Печерського Вознесенського, а пізніше Вознесенського Флорівського монастиря, наприклад ігуменя Агафія (Гуляницька), черниця Піора (Глібова)²⁵. Знаним Межигір'я виглядає й у середовищі київських міщан – 6 вкладників, загалом міщан-вкладників 7 (8%).

Серед світських жертводавців лідерство за козацтвом – 18 (20,6%). Окрім, гетьмана Правобережної України Є.Гоголя та білоцерківського полковника С.Паляя, всі інші вкладники – козаки Січі²⁶. З цією категорією жертводавців у монастиря склалися особливі стосунки, відсоток запорожців-вкладників підтверджує вже усталену в історіографії тезу про Межигір'я як про козацьку обитель. Як бачимо, Межигірський монастир підтримував зв'язки з козацтвом Правобережжя та Запоріжжя, але не Лівобережної України.

Інші соціальні категорії вкладників представлені одиничними прикладами: священник із Любеча, що зробив вклад разом із дружиною, бояриня Лопухіна, підполковник А.Колпак із товаришами, колезький асесор В.Чернявський²⁷. Із чого можна зробити висновок про незначну присутність вкладників невисокого соціального походження з російських територій. Чотири пари поручів підписані узагальнено – від «доброхотних боголюбців»²⁸. Соціальний статус 14 вкладників не вказується.

Хоча й Межигір'я за умовами «Вічного миру» опинилося у складі Московської держави, проте його тяжіння до Лівобережжя чи Лівобережжя до нього не простежується. Серед вкладників немає соціальної та політичної верхівки Гетьманщини. Водночас фіксується незначний відсоток жертводавців із теренів Російської імперії. В орбіті впливу Межигірського Преображенського монастиря – Правобережна Україна, Запоріжжя, Київ.

Пустинно-Миколаївський монастир – потужна обитель на Печерську, недалеко від лаври. З 1732 р. очолював архимандрит із правом ієрархічної першості, за ним слідували архимандрити Михайлівського Золотоверхого та Братського Богоявленського монастирів.

Перший збережений опис майна («[...] о церковних [...] скарбцевих и прочих всех при оном монастире имеющихся вещах [...]»), до якого ввійшов й опис ризниці, датується 1769 р.²⁹ Також збереглася копія ревізії майна, проведеної на вимогу Київської духовної дикастерії 27 жовтня 1787 р.³⁰ Проте в описах ризничних предметів повністю відсутня інформація про вкладників. Єдиним джерелом, в якому сукупно представлено дані про жертводавців, виявився поменник монастиря, датований межами XVIII ст.³¹ Таким чином, охарактеризувати вкладників обителі за ризничними описами виявилось неможливим, лише висловити окремі міркування на підставі інформації, зафіксованої в поминальній книзі, що також є унікальним прецедентом.

²⁴ Кузьмук О.С. Межигірська старовина... – С.390, 394, 497.

²⁵ Там само. – С.390, 485, 488.

²⁶ Там само. – С.392, 394–395.

²⁷ Там само. – С.298, 482–485, 487, 494.

²⁸ Там само. – С.483.

²⁹ ЦДДАК України. – Ф.131. – Оп.32. – Спр.15.

³⁰ Там само. – Оп.30. – Спр.628.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – №1789; Щербина В. Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря // Киевская старина. – 1895. – Кн.12. – С.90.

За поодинокими записами в поменнику найчастіше фіксуються вклади від ченців Пустинно-Миколаївського монастиря та Києво-Печерської лаври³². Також указуються черниці-вкладниці з Печерського Вознесенського й Подільського Флорівського монастирів. Є дари від жителів Печерська. Серед жертводавців присутні козаки з Січі, Дону. Загалом соціальний зріз репрезентований ченцями, козаками, купцями, канцеляристами, міщанами. Географічними орієнтирами виступають Київ, Черкаси, Миргород, Баришівка, Умань, Ніжин, Чорнухи, Пирятин, Перемишль, Курськ, Дон. Такі короткі дані дають підстави резюмувати, по-перше, про привабливість монастиря для вкладників із різних соціальних станів при домінуванні «своїх» ченців й загалом чорного духовництва; по-друге, ареал поширення сакрального авторитету Пустинно-Миколаївської обителі охоплював не лише Гетьманщину, а й Правобережжя та терени Російської імперії.

Золотоверхо-Михайлівський – другий монастир Києва, який у 1732 р. отримав статус архімандритичого. Також тут знаходилася значна святиня – мощі вмц. Варвари, культ якої активно розвивався у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Детальний опис Михайлівського Золотоверхого монастиря уклали в липні 1787 р.³³, повторили ревізію в 1795 р.³⁴ Вочевидь, це не перші прошнуровані книги з описами обителі та ризниць храмів, проте перші збережені. Вкладники в них фіксуються не досить густо, інформація вносилася лише про тих, чий дар засвідчували вкладні написи на предметах.

Вибірка по двох указаних описах дозволила виділити 52 жертводавців, з яких 27 (52%) представляють духовництво і 25 (48%) – світських осіб. Як бачимо, спостерігається переважання вкладів від чернецтва. Вкладниками Михайлівського Золотоверхого монастиря були два архіереї: єпископ чернігівський і новгород-сіверський Амвросій (Дубневич), у минулому михайлівський архімандрит, та єпископ севський і брянський Кирило (Флоринський), який перебував на спокої в Михайлівській обителі³⁵. Богослужбове начиння дарували архімандрити монастиря Варлаам (Миславський), Модест (?), Ісаєя (?) – прізвища двох останніх не вказані, проте не викликає сумнівів, що це Модест (Стефанович) та Ісаєя (Германовський)³⁶. Загалом фіксується близько двох десятків осіб – вкладників Михайлівського монастиря, його ж іноків різного ієрархічного статусу, що становить приблизно третину всіх зафіксованих у ризничних описах жертводавців. Окремі речі виготовлялися до ризниці монастирським коштом – як колективний дар. Обителі Києва та Гетьманщини також представлені помітними вкладниками: архімандрит Києво-Печерської лаври Зосима (Валкевич), архімандрит Глухівського Петропавлівського монастиря Никифор (Грибовський), ігумен Батурицького монастиря Йосиф (Леонтієв) та ієромонах Києво-Печерської лаври Йоаким (Двигубський)³⁷.

Світське соціальне представництво дарувальників виглядає доволі елітарним. Проте, зважаючи на пізній час укладання обох збережених ризничних описів, така характеристика засновується на значному відсотку вкладників із відомих російських родів, а не еліти Гетьманщини. Жертводавицями Михайлівського Золотоверхого

³² Вибірку дарів з іменами жертводавців див.: Шульга Я.М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015. – С.268–272.

³³ ІР НБУВ. – Ф.307. – №539П/1764.

³⁴ ЦДДАК України. – Ф.169. – Оп.1. – Спр.5 (1795).

³⁵ ІР НБУВ. – Ф.307. – №539П/1764. – Арк.8 зв., 61 зв.

³⁶ Там само. – Арк.46, 51–51 зв.

³⁷ Там само. – Арк.7, 12 зв., 13–13 зв., 19, 24 зв.

монастиря були дві імператриці – Єлизавета Петрівна й Катерина II³⁸. Значною є частка вкладів від російської знаті з родів Черкасових, Шереметєвих, Головіних, Румянцевих, Бутурліних, Апраксінних. Причому помітний інтерес до монастиря жінок, котрих вочевидь притягувала головна святиня обителі – мощі вмц. Варвари. Часто вони не обмежувалися одним вкладом. Наприклад, графиня з українським корінням Софія Апраксина в 1789 р. вклала комплект із 6 богослужбових предметів³⁹. Представників соціуму Гетьманщини небагато й належать вони до середніх станових прошарків, із козаків або міщан. Найзначнішим був переяславський полковник сербського походження Р.Дмитрашко, який разом із дружиною дарував обителі Євангеліє⁴⁰. Доречно згадати, що вклад, записаний під 1616 р. від київського бурмістра І.Сказки та його дружини Любові, став першою фіксацією вкладників, відомою за різними описами⁴¹.

Доволі пізній час укладання збережених різних описів Михайлівського Золотоверхого монастиря не дозволяє заглиблювати висновки, зроблені на їх підставі, нижче середини XVIII ст. Проте ми знову стикаємося з переважанням серед вкладників чорного духовництва, і з характерним для другої половини XVIII ст. зростанням відсотку присутності «імперії» в колі шанувальників київських святинь.

Братський Богоявленський – третій київський монастир, який із 1732 р. очолював архімандрит. Відомий чудотворною іконою Божої Матері та функціонуванням при ньому Києво-Могилянської академії.

Перший відомий опис ризниці Братського монастиря датується 1763 р.⁴² Також зберігся фрагмент опису ризниці обителі 1772 р., де переважно зафіксовані вкладники богослужбового одягу і тканин⁴³. Повністю до нас дійшов опис ризниці Братського монастиря 1775 р. із записами вкладників, починаючи від Петра (Могили) та завершуючи сучасниками опису⁴⁴. Додаткову інформацію й відомості про вкладників після 1775 р. вдалося почерпнути з пізнішого ризничного опису 1799–1802 рр.⁴⁵

Разом у прошнурованих книгах з описами Братського монастиря значиться 65 вкладників. Цікаво, що благословенний хрест у шатах, більше відомий як «Феофанів», описується чи не як головна святиня обителі, проте без запису вкладника⁴⁶. Наразі найбільш вдалим поясненням відсутності імені єрусалимського патріарха Феофана в описах ризниці Братського монастиря XVIII ст. видається версія про пізнішу традицію такого трактування походження реліквії⁴⁷. Групу ченців-вкладників очолюють архієреї – 10 (15%). Насамперед це київські митрополити Петро (Могила), Варлаам (Ясинський), Тимофій (Щербацький)⁴⁸. Жертводавці, очільники інших епархій: єпископи смоленські й дорогобузькі Гедеон (Вишневський) і Парфеній (Сопковський), єпископ белгородський та обоянський Іоасаф (Миткевич), єпископ севський і брянський Кирило (Флоринський)⁴⁹ – були вихованцями Києво-Могилянської академії, викладачами або й засновниками нових навчальних закладів.

³⁸ Там само. – Арк.57, 81, 90, 101, 127 зв., 138.

³⁹ Там само. – Арк.9 зв., 57, 71, 88 зв., 94, 98 зв., 108, 113 зв., 119 зв.

⁴⁰ ЦДДАК України. – Ф.169. – Оп.1. – Спр.5 (1795). – Арк.17.

⁴¹ ІР НБУВ. – Ф.307. – №539П/1764. – Арк.44.

⁴² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II / Под ред. И.Н.Петрова. – Т.III (1762–1770). – К., 1906. – №XIII. – С.112–152.

⁴³ ЦДДАК України. – Ф.168. – Оп.2. – Спр.4.

⁴⁴ Там само. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П.

⁴⁶ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.27 зв.

⁴⁷ *Безрезько Б.А., Ченцова В.Г.* Киевский «Феофанов крест»... – Р.105–115.

⁴⁸ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.26 зв., 32, 36–37, 60.

⁴⁹ Там само. – Арк.35 зв., 36; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.23.

Окрім іншого, дари від них засвідчували тривалість відчуття належності до могилянської спільноти.

Описи фіксують архимандритів-вкладників Самуїла (Миславського) й Тарасія (Вербицького)⁵⁰, ієромонахів, ієродияконів та ченців Братського монастиря, які інколи гіперактивно жертвували. Наприклад, інок Феофілакт зумів надати до ризниці більше десяти богослужбових предметів⁵¹. Також обитель виступала колективним вкладником, справляючи богослужбові речі за монастирський кошт. Серед вкладників були ченці з інших монастирів рівня настоятелів, переважно архимандрити. Про один з євхаристичних комплектів записано, що він надійшов від архимандрита Києво-Печерської лаври Зосими (Валкевича)⁵². Російські обителі представляли колишні вихованці Києво-Могилянської академії, архимандрити московських Високо-Петровського (Сильвестр (Юнецький)) і Донського (Варлаам (Лашевський)) монастирів⁵³. Жіноче чернецтво в описах репрезентують три вкладниці: інокіні Флорівського Вознесенського та ігумена Богословського монастирів⁵⁴.

Очікувано, що до кола вкладників Братської обителі мали б належати гетьмани та козацька старшина. Дійсно, у ризничному описі 1775 р. про дві святкові ризи зазначається, що вони надійшли від Б.Хмельницького та ще одні ризи – від гетьмана Д.Апостола⁵⁵. А в описі 1799–1802 рр. зафіксовано дзвін від І.Мазепи⁵⁶. Козацьку старшину представляють генеральний підскарбій А.Маркович, бунчуковий товариш П.Кулябка, дружина сотника Фекла Гудимова та «госпожа» Катерина Галаганова⁵⁷. Водночас ризничні описи зовсім не фіксують серед вкладників Братського монастиря запорізьких козаків, ані гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, який разом із товариством вступив до Богоявленського братства й дарував срібний хрест⁵⁸, ані козаків Нової Січі. Вочевидь обитель у другій половині XVIII ст. погано пам'ятала чи не намагалася пам'ятати свою історію раніше середини XVII ст.? Хоч і на запити Св. Синоду активно вправлялася в її пригадуванні, а інколи й вигадуванні⁵⁹.

Інший важливий маркер – помітна присутність серед вкладників жителів Подолу, для яких Братський монастир був топографічно близькою святинєю – 15 (23%). Це не лише відомі місцеві люди, як, наприклад, бурмистри В.Балабуха та М.Александрович чи міщанин В.Гудима, а й більш широке коло міщан, купців (без ремісників) – як чоловіків, так і жінок⁶⁰. Припускаємо, що серед шести осіб, чий соціальний статус не вказано, також могли бути мешканці Подолу. На значне «вротання» Братського монастиря в подільське соціосередовище вказує і присутність серед вкладників священика Введенської церкви о. Івана Каменського⁶¹. Для жителів

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.28 зв., 41 зв.; Ф.168. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.3 зв., 11 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.8 зв.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.35, 41, 46 зв. – 48, 51 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.22.

⁵² ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.2; Ф.160. – №844. – Арк.14 зв.

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.32 зв., 40, 45 зв., 48, 53 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.17 зв.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.31, 36; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.16 зв.

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.35–36.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.78.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.29 зв., 35, 35 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.57, 63 зв.

⁵⁸ Останню публікацію пам'ятки див.: Київська академія в колекції Національного музею історії України: Альбом-каталог / Упор. М.Яременко, Я.Затилюк. – К., 2020. – С.10.

⁵⁹ Яременко М. Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: пригадування чи вигадування? // Київська академія. – Вип.7. – К., 2009. – С.18–43.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.40 зв., 41, 48; Ф.168. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.6 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.17 зв.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.2303. – Арк.41.

Подолу Братський монастир насамперед важив своїми святинями, зокрема чудотворною іконою Божої Матері. До такого висновку схиляють обрані вклади: сімєро вкладників надають завіси різної вартості до Братської чудотворної ікони⁶². Вже ближче до кінця століття спостерігаємо нові тенденції, пов'язані з появою інтересу до обителі у вихідців із російських територій, але не знатного походження. Як приклад – вклад від майора П.Воскобойникова⁶³. В різних описах жодною мірою не фіксуються відносини Братської обителі з російськими монархами чи російською знаттю.

Приклад Братського монастиря ще більш переконливо доводить тенденцію до переважання серед вкладників чорного духівництва. Загалом чернецтво складає трохи більше половини записаних до різних описів дарувальників. Переважно вони досить тісно пов'язані з монастирем через Києво-Могилянську академію. В останній тезі ще одне, не менш важливе, спостереження, що знаходить дедалі більше підтверджень, а саме про взаємозалежність персонального та соціального складу вкладників кожної обителі від її статусу, наявних святинь і місцезнаходження⁶⁴.

Кирилівський Свято-Троїцький монастир очолював ігумен, задіяний в єпархіальному управлінні. Проте обитель була досить віддалена від Верхнього міста, Печерська чи Подолу, знаходилася на периферії тодішнього Києва й не мала значних святинь.

Перший збережений опис ризниці датується червнем 1754 р.⁶⁵ Хоча він і повний, але вміщує інформацію лише про п'ятьох вкладників, котрі надали сім богослужбових предметів у 1720–1750-х рр. Наступна книга, укладена 1767 р., значно розширює відому інформацію про жертводавців, додаючи записи про вкладників аж до кінця 1760-х рр.⁶⁶ З особливою увагою відмічені вклади, що надійшли за ігуменства Тарасія (Вербицького), який очолював монастир під час проведення ревізії.

До двох збережених різних описів Кирилівського монастиря внесена інформація про 33 жертводавців, які надали більше 90 вкладів. 12 (36%) вкладників – представники чорного духівництва, серед яких два архієреї: Тимофій (Щербацький), Лаврентій (Горка)⁶⁷, настоятелі Кирилівської обителі: архімандрит Йоанікій (Скабовський), ігумени Сильвестр (Добриня), Феофан (Жолтовський), Тарасій (Вербицький)⁶⁸. За ігуменства Тарасія (Вербицького) надійшло більше 70 богослужбових предметів. Сам настоятель не виступав безпосереднім вкладником, його роль, перш за все, в ідейному та організаційному супроводі вкладів. Подібні зусилля, не в такій мірі, але характерні й для інших настоятелів монастиря – Платона (Левицького) та Феофана (Жолтовського). У різних описах не фіксуються вклади від «своїх» ченців, при цьому переважають богослужбові речі (приблизно третина від загальної кількості вкладених предметів), виготовлені за монастирські гроші. Вочевидь, кирилівські ченці не мали достатньо коштів, щоб дарувати індивідуально, і частіше вдавалися до колективного вкладання. Індивідуальні чернечі дари фіксуються від ченців інших київських монастирів: економа Києво-Печерської лаври ієромонаха Йова,

⁶² Там само. – Ф.168. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.6 зв.; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.62.

⁶³ ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П. – Арк.62.

⁶⁴ Далі мав би слідувати аналіз соціального складу вкладників Видубицького Михайлівського монастиря. Проте зберігся лише невеликий фрагмент опису ризниці 1760 р. без жодних записів про вкладників (див.: ЦДІАК України. – Ф.130. – Оп.1. – Спр.96а).

⁶⁵ Там само. – Ф.888. – Оп.1. – Спр.7.

⁶⁶ Там само. – Спр.13.

⁶⁷ Там само. – Арк.19; Спр.7. – Арк.1.

⁶⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.1–2 зв., 17 зв., 37 зв.

Верхньокиївського Трьохсвятительського начальника ієромонаха Іуста та черниць жіночих обителей, як-от Флорівської Вознесенської чи Богословської⁶⁹.

Про козацьку еліту Гетьманщини як вкладників Кирилівського монастиря говорити важко, оскільки описи досить пізні, не сягають нижче 1720-х рр., і фіксують лише відому вкладницю графиню Наталію Розумовську⁷⁰. Окремі записи вказують на запорізьких козаків, більше того, повідомляється, що комунікація з ними відбувалася у ході збирання милостині ченцями Кирилівського монастиря на Січі⁷¹. Цікавість до обителі проявляли київські міщани (Іван Безим, Анна Гоївна)⁷². П'ять богослужбових предметів надала відома київська жертводавиця генерал-губернаторша Параскева Глібова⁷³. Також фіксуються вклади від військових: поручика Юговича й сербського майора Богданова⁷⁴. Чотири вкладники (Андрій Гліч, Михайло Кишинський, Іван Козобкін, Денис Карпенко) вказані як «плосколіські» жителі⁷⁵, соціальний статус ще двох удів (Марії Череватенкової та Феодосії Середенкової або Середихи) невідомий⁷⁶. У другій половині XVIII ст. помітною стає присутність вкладників із теренів Російської імперії, причому соціально досить різних – від княгині Горчакової до «великоросійської жени Наталії Былибиной»⁷⁷. Значна кількість богослужбових речей, близько двадцяти, надійшли від «доброхотів». Насамкінець відзначимо відносно високий відсоток жінок-вкладниць – 13 (39,3%). Очевидно, монастир, у ризниці якого переважали вклади з дешевших тканин, а одиничні вироби із золотоглаву, шовку чи бархату виглядали розкішними, був не настільки претензійним у побажаннях до вкладів, що відкривало більше можливостей для жінок-вкладниць із незначними матеріальними статками.

Як бачимо, у XVIII ст. Кирилівський монастир не мав потужних вкладників (за винятком кількох осіб). Водночас інтерес до нього спостерігалася в різних соціальних станах, обитель не була замкнена ані на конкретного вкладника, ані на групу вкладників. Більше того, відсутнє домінування духовництва серед вкладників, здебільшого ченці представлені колективними вкладками. Питання покращення складу ризниці переважно вирішувалося силами обителі та акумулюванням дрібних пожертв. Значними виглядають зусилля ігумена Тарасія (Вербицького), хоча не без поправок на час укладання ризничного опису.

Софійський кафедральний монастир очолював намісник, обитель вирізнялася статусом кафедральної: до 1786 р. за її огорожею знаходилися резиденція київських митрополитів та єпархіальні органи управління⁷⁸. Монастир мав шановані святині, зокрема мощі священномученика Макарія, ікону святиителя Миколая Мокрого, Куп'ятицьку ікону та ін.⁷⁹

Збереглися чотири повних ризничних описи 1740, 1750, 1781, 1789 рр., а також фрагменти описів ризниці, наприклад, за 1786 р.⁸⁰ У заголовках прошнурованих книг досить чітко артикулюється специфіка ризниці, описаної в них: кафедральна,

⁶⁹ Там само. – Арк.5, 11–11 зв., 12–12 зв., 15, 19 зв., 27; Спр.7. – Арк.3, 22.

⁷⁰ Там само. – Спр.7. – Арк.3–4; Спр.13. – Арк.4 зв., 6 зв.

⁷¹ Там само. – Спр.13. – Арк.2, 36–36 зв.

⁷² Там само. – Арк.1 зв., 16 зв.

⁷³ Там само. – Арк.1 зв., 10, 12 зв., 15–15 зв., 36.

⁷⁴ Там само. – Арк.8, 9 зв., 10 зв., 14.

⁷⁵ Там само. – Арк.15 зв., 21, 27, 36 зв. Швидше за все, так записані «посполиті» Кирилівського монастиря (див.: *Попельницька О.* Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2003. – С.37–38).

⁷⁶ Там само. – Арк.11 зв., 12, 14 зв.

⁷⁷ Там само. – Арк.14 зв., 15 зв.

⁷⁸ *Прокон'юк О.Б.* Кафедральний статус монастиря Св. Софії у 1721–1786 рр.: практична реалізація // *Болховітінський щорічник* 2009. – К., 2010. – С.38–56.

⁷⁹ *Сінкевич Н.О.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. – К., 2011. – 94 с.

⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф.312. – №409/364С, №410/365С; Ф.І. – №2446; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.5599. – Арк.42–54; Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.3. – Оп.2. – Спр.2.

архієрейська, митрополича. Ризничні описи репрезентують ризницю, яка обслуговувала потреби київських владик, а саме Рафаїла (Заборовського), Тимофія (Щербацького), Арсенія (Могилянського) та Гавриїла (Кременецького). Основний масив інформації прошнурованих книг стосується вкладів, зроблених у XVIII ст., проте є записи і про жертводавців другої половини XVII ст.

З усіх збережених ризничних описів удалося виділити інформацію про 123 вкладників⁸¹. Знову-таки спостерігається переважання чорного духівництва – 45 (36,5%). Безумовні лідери за кількістю вкладів – київські митрополити, починаючи з Сильвестра (Косова)⁸², Йоасаф (Кроковський), Рафаїл (Заборовський), Тимофій (Щербацький), Арсеній (Могилянський) та Гавриїл (Кременецький). Ідеться про десятки богослужбових предметів, виготовлених як власним коштом, так і дарованих архіереям, і вже ними вкладених до ризниці, а також зроблених за сприяння та різного ступеня участі київських владик. Надавали до ризниці Софійського собору богослужбове начиння єпископи інших, переважно російських, єпархій. Як правило, вони були уродженцями українських земель, вихованцями або колишніми викладачами Києво-Могилянської академії, котрі тяжіли до Києва, Св. Софії, зважаючи на походження, навчання або служіння. Фіксуються вклади від настоятелів і ченців Софійського, а також інших монастирів як Києва, так і Гетьманщини: Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Лубенського Мгарського Преображенського, Батуринського Крупицького Миколаївського. Софійський собор щедро обдаровували черниці-вкладниці, насамперед ігуменні Києво-Вознесенського Флорівського монастиря, вочевидь не без надії та в пошуку заступництва київського архієрея. Також в описах є записи про богослужбові предмети, зроблені за монастирські гроші, зі скарбниці кафедрального монастиря чи архієрейської. Окремі вклади надані особами, для яких Софія Київська стала місцем служби або послууху адміністративного характеру, наприклад реєнт чи «повитчики» духовної консисторії. Біле духівництво репрезентоване єдиним вкладником – о. Іоанном Галяховським⁸³.

Достатньо добре в ризничних описах Софії Київської представлені козацький соціум від гетьманів до сотників – 26 (22%). Як вкладники записані І.Скоропадський, Д.Апостол та їхні дружини, а також графиня Наталія Розумовська⁸⁴. Запорізькі козаки в ризничних описах репрезентовані ю (8%) вкладниками, в тому числі одним колективним вкладом. Зауважимо, що ченці Софійського монастиря їздили по милостиню на Запоріжжя й таким чином поповнювали архієрейську ризницю⁸⁵. Комунікація з донським козацтвом була слабшою: зафіксовано лише одного вкладника з Дону. У козацько-старшинському сегменті вкладників виділяється значний відсоток жінок. Вклади, означені як «грецькі», могли надходити як від грецьких ченців, котрі приїздили в Київську митрополію збирати милостиню, так і від місцевої грецької громади, що активно облаштовувала своє існування в Гетьманщині, в тому числі й у духовній сфері⁸⁶.

⁸¹ Соціальний склад вкладників Софійського монастиря проаналізований у кількох статтях, тому тут обмежимося основними висновками (див. докл.: *Прокоп'юк О.Б.* Соціальний склад жертводавців Софії Київської (за ризничними описами 1740 та 1750 рр.) // *Історія релігій в Україні.* – Вип.30. – Л., 2020. – С.117–126; *Йіж.* Соціальний склад вкладників та вклади до Києво-Печерської лаври та Софійського кафедрального монастиря за ризничними описами // *Rocznik Wschowitowski=Болховітнівський щорічник 2017/2018 / Red. odrow. K.Krainii. – Poznań; Kijów, 2019. – S.274–285).*

⁸² В описі ризниці 1789 р. вказані срібне блюдо з гербом Йосифа (Нелюбовича-Тукальського) та плащаниця з гербом Варлаама (Ясинського) (див.: ДАК. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.21 зв., 38–38 зв.).

⁸³ ІР НБУВ. – Ф.312. – №410/365С. – Арк.55.

⁸⁴ Там само. – Арк.6–7, 42 зв., 59, 60–60 зв., 61 зв., 75 зв. – 76, 82; №409/364С. – Арк.21 зв., 33 зв., 35 зв., 36 зв., 38, 45, 48.

⁸⁵ *Кузьмук О.С.* «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. – К., 2006. – С.138–40.

⁸⁶ *Ткачук В.А.* Афониты в Киеве во второй половине XVIII в. // *Афонское наследие.* – Вып.1-2. – К.; Чернигов, 2015. – С.121–130; *Його ж.* Підношення ладану і воску ніжинським грецьким братством київському митрополиту у XVIII ст.: податок чи дар? // *Труди Київської духовної академії.* – Вип.31. – К., 2019. – С.205–211.

Чи не найкоштовнішими у софійській ризниці виглядають дари від російських імператриць. Якщо не брати до розгляду вклади, промарковані узагальненою характеристикою «царські», то вкладниці Софійського собору виключно жінки-монахині. Також до архіерейської ризниці жертвували вже згадувана грузинська принцеса Анна Бакарівна та Александра Грузинська⁸⁷. Високою популярність Софії Київської виглядає у середовищі російської знаті – 17 (14%) вкладників. Проте такої значної й соціально різнорідної переваги російського соціуму, як, наприклад, у Києво-Печерській лаврі, тут не спостерігається.

Загалом соціальний склад вкладників Софії Київської включає світську та церковну еліту, має вкраплення середніх прошарків суспільства, насамперед із козацтва, проте без міщанства, найбільш різнопланово репрезентоване чорне духовництво. Святість Софії локалізується ширше, ніж Київ чи Київська митрополія, зокрема поширюється на російський соціум на чолі з монархом. Важать такі разові маркери, як «грецькі» вклади, максимально «західний» вклад жительки Варшави – Балтицької або вклад від молдавського митрополита Гавриїла (Каллімакі)⁸⁸. Досить цікаво виглядає гендерний зріз вкладників – спостерігається значне представництво, а по окремих позиціях і переважання, жінок. Примітно, що значна кількість богослужбового начиння початково адресувалася київським владикам, і вже потім вони вклали їх до кафедральної ризниці. Визначальним чином на наповнення ризниці собору, а також соціальний склад вкладників впливав статус Св. Софії як осідку київського архієрея.

Петропавлівський монастир очолював ігумен, обитель локалізувалася на Подолі та мала чудотворну ікону Божої Матері. Зберігся опис ризниці церкви Святих апостолів Петра й Павла, укладений 1768 р., із записами про вкладників 1767–1768 рр.⁸⁹ За такий короткий хронологічний проміжок до ризниці монастиря надійшло 35 вкладів і з привіски до чудотворної ікони зі вказівкою жертводавців. Переважна частина дарів записані формулою від «доброхотів» – 19 (54%), про 6 богослужбових речей зазначається лише, що вони надані, але без жодної вказівки ким саме. Думаємо, така відсутність конкретики щодо вкладників пов'язана з колективним характером вкладів, а також із загальним стилем виконання опису, в якому предмети описані без деталізації. Переважно як колективні записані вклади, привезені петропавлівськими ченцями з Січі в 1767 р. Лише один вклад індивідуального характеру від отамана Батуринського куреня Якова⁹⁰. Серед вкладників, чії імена й соціальний статус указані, ігумен монастиря Петро (Артовський), черниця Йорданського монастиря Маркіяна, священник церкви Миколи Притиска на Подолі Яків, двоє київських міщан (Лятошевич, Яків Синявський) та пан Білявський⁹¹.

На основі таких коротких даних можемо констатувати, що монастир достатньо добре збагатив ризницю за кілька років. Не маючи значних вкладників, він натомість мав достатньо дрібних жертводавців. Думаємо, богомольців приваблював чудотворний образ Божої Матері. Крім того, обитель практикувала поїздки на Січ по милостиню, що теж дозволяло поповнювати ризницю.

Інші монастирі Гетьманщини. Станом на XVIII ст. на Лівобережжі України нарахувалося понад 70 обителей⁹², з яких більш помітними були 20–30. В архівосховищах Києва зберігаються найстаріший із відомих ризничних описів – Новгород-Сіверського

⁸⁷ IP НБУВ. – Ф.312. – №410/365С. – Арк.36, 56 зв., 130, 152 зв.

⁸⁸ Там само. – Арк.64 зв., 72, 76, 135 зв.; №409/364С. – Арк.21, 22 зв., 29, 77.

⁸⁹ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.3876.

⁹⁰ Там само. – Арк.8 зв.

⁹¹ Там само. – Арк.4 зв., 5 зв., 8 зв., 9, 11 зв.

⁹² *Мордвинцев В.М.* Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998. – С.3, 19–20.

Спасо-Переображенського (1714 р.)⁹³, а також із Ніжинського Благовіщенського (1746, 1761, 1768 рр.)⁹⁴, Густинського Свято-Троїцького (1750 р.)⁹⁵, Пустинно-Жаботинського Онуфріївського (1764 р.)⁹⁶, Нехворощанського Успенського (1766 р.)⁹⁷, Гамаліївського Пустинно-Харалампіївського (1733, 1769, 1799–1802 рр.)⁹⁸ і Глухівського Петропавлівського (1769 р.)⁹⁹ монастирів. Як правило, ризниці ревізувалися в комплексі з іншим майном обителі. Записи про вкладників скупі, але присутні в усіх ризничних описах, окрім книги з Густинського монастиря.

В описі ризниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря зафіксовано двох значних вкладників: гетьманів І.Брюховецького та П.Дорошенка¹⁰⁰. Увага до цієї обителі цілком закономірна, адже тут до 1672 р. знаходилася кафедра чернігівського архієпископа. Заручитися підтримкою церкви було вкрай важливо для утвердження в регіоні. Відразу до такої тактики вдався П.Дорошенко: він усебічно обдаровував монастирі Лівобережжя, зокрема видаючи універсали на підтвердження володінь¹⁰¹. Значних вкладників могли мати й обителі, засновані у другій половині XVII–XVIII ст. Ініціаторам будівництва належало забезпечити храм необхідним богослужбовим начинням – лише за такої умови видавався дозвіл на освячення. Як правило, на початку новий осідок обдаровував ктитора, а в подальшому коло вкладників розширювалося. Так, в основі ризниці Гамаліївського Пустинно-Харалампіївського монастиря – дари Скоропадських, його фундаторів¹⁰². Хоча в ризничному описі це й не відбилося, записані лише кілька вкладників, переважно з чорного духовництва: архімандрити Софроній (Мигалевич), Пафнутій (Биковський), імператорський півчий Г.Головня¹⁰³. Тенденцію домінування духовенства серед вкладників також ілюструє ризничний опис Глухівського Петропавлівського монастиря. В Ніжинському Благовіщенському, розбудованому митрополитом Стефаном (Яворським), ядро ризниці сформувалося з дарів, позначених гербом владики¹⁰⁴. Пізніше вона суттєво поповнилася, зокрема вкладами єпископа переяславського та бориспільського Никодима (Сребницького) й інших вкладників, котрих разом у ризничних описах нараховується близько чотирьох десятків. Це представники чорного духовництва, козацької старшини, козаки, ніжинське міщанство, купці з теренів Російської імперії та ніжинські греки, а також вклади, виготовлені за гроші від «доброхотів» у 1740–1742 рр. Останні рясно зафіксовані наприкінці ризничного опису 1746 р. в окремих розділах новоприбулого богослужбового облачення¹⁰⁵.

Якщо спробувати узагальнити, то видається, що монастирі Гетьманщини в найкращому випадку мали одного – двох значних вкладників. Переважно вклади були колективними, богослужбове начиння виготовлялося за кошти, зібрані від «доброхотів». Також підтверджується домінування чорного духовництва серед вкладників, уже помічене на прикладі київських обителей. Як правило, духовні впливи монастирів Гетьманщини, що знаходилися за межами Києва, мали локальний характер.

⁹³ ІР НБУВ. – Ф.1. – №56730–56863. – Арк.112–113 зв.

⁹⁴ Там само. – Ф.160. – №599; ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.3318; 3877.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – Спр.1440.

⁹⁶ Там само. – Спр.3540.

⁹⁷ Там само. – Оп.1024. – Спр.1628.

⁹⁸ Там само. – Ф.127. – Оп.1024. – Спр.34; Ф.148. – Оп.2. – Спр.10; ІР НБУВ. – Ф.301. – №615П.

⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф.161. – Оп.1. – Спр.766.

¹⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – №56730–56863. – Арк.112–112 зв.

¹⁰¹ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – С.166, 183.

¹⁰² *Чухно В.* Історія Гамаліївського Харалампієва монастиря // Сіверянський літопис. – 2011. – №3. – С.46–47.

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.148. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.2, 11–11 зв.

¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф.160. – №599. – Арк.9 зв., 15–16.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.29 зв. – 33.

Опрацювання різних описів дозволило досить рельєфно представити персональний склад і вперше відтворити статистичну картину соціального складу вкладників монастирів Гетьманщини. Тотальний аналіз даних про них засвідчив переважання представників чорного духовництва. Впродовж другої половини XVII–XVIII ст. фіксуються істотні зміни у соціальній палітрі вкладників. Якщо в першій третині XVIII ст. активність гетьманів і козацької старшини ще висока, то далі на місце головних жертводавців київських святинь дедалі більше претендують російські монархи та російська знать. Кожна обитель вирізнялася унікальним й особливим соціальним складом вкладників, хоча окремі дарувальники могли жертвувати до кількох монастирів. «Елітними» за соціальним складом жертводавців виглядають насамперед Києво-Печерська лавра і Свято-Софійський кафедральний монастир. Водночас можливість надати дрібну пожертву, яка потім буде акумульована у вкладі від «доброхотів», дозволяла представникам усіх станів долучатися до творення сакрального простору монастирських храмів.

Соціальний портрет вкладників монастирів Гетьманщини насамперед залежав від статусу, місцезнаходження, наявності шанованих святинь, урешті від активності, що її проявляла сама обитель у комунікації з потенційними вкладниками. Так само соціальна палітра вкладників була чутливою до зміни соціальних і політичних умов. Безумовно, Київ із його монастирями мав статус сакральної столиці Гетьманщини, а у XVIII ст. став важливим сакральним центром і для російського суспільства. Обителі поза межами цього міста за соціальним складом вкладників справляють враження локальних сакральних центрів, причому їх можливе вивернення мало ситуативний і тимчасовий характер.

REFERENCES

1. Berezenko, B.A., & Chentsova, V.G. (2019). Kievskij "Feofanov krest" i suchavskij mitropolit Feofan II. *Historia est Magistra Vitae*, 105–115. [in Russian].
2. Chukhno, V. (2011). Istorii Hamaliivskoho Kharlampieva monastyria. *Siverianskyi litopys*, 3, 46–59. [in Ukrainian].
3. Enaf, M. (2019). *Tsina istyny: dar, brosi, filosofii*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kahamlyk, S.R. (2016). Dobrochynna diialnist ukrainykykh pravoslavnykh arkhieierei rannomodernoho chasu. *Gileia*, 112, 12–16. [in Ukrainian].
5. Kotsur, V.A. (2014). Blahodiinist kozatskoi starshyny (seredyna XVII–XVIII st.): suchasna ukrainska istoriohrafia (Extended abstract of Candidate's thesis). Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
6. Krainia, O.O. (2012). *Kyievo-Pecherskyi zbinochyi monastyr XVI – pochatku XVIII i dolia yoho pamiatok*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kryvosheia, V.V. (2008). *Kozatska elita Hetmanschchyny*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kuzmuk, O.S. (2006). "Kozatske blahobestia": *Viiisko Zaporozke Nyzove i kyivski cholovichi monastyri v XVII–XVIII st.: evoliutsiia vzaemovidnosyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kuzmuk, O.S. (2014). *Mezhybirska starovyna: narysy z istorii Kyievo-Mezhybirskoho v imia Preobrazhennia Hospodnoho cholovcho monastyria v XVI–XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lyman, I. (2010). Anatolij Meles i popytka kazakov uchedrit na Zaporozhe sobstvennuyu arkhieiereyskuyu kafedru. *Zapovidna Khorotyia: Mat. IV mizbnar. nauk.-prakt. konf. "Istorii zaporozkoho kozatstva v pamiatkakh ta muzeinii praktytsi": Spetsialnyi vypusk*, 115–117. Zaporizhzhia. [in Russian].
11. Marholina, I. & Ulianovskiy, V. (2005). *Kyivska obytel Sviatoho Kyryla*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Mordvintsev, V.M. (1998). *Selskoe khozyajstvo v monastyrs'kikh votchinakh Levoberezhnoj Ukrainy v XVIII v.* Kiev. [in Russian].
13. Moss, M. (2011). *Obschestva. Obmen. Lichnost: Trudy po sotsialnoj antropologii*. Moskva. [in Russian].
14. Popelnytska, O. (2003). *Istorychna topografii kyivskoho Podolu XVII – pochatku XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Prokopiuk, O. (2020). Sotsialnyi sklad zhertvodavtsiv Sofii Kyivskoi (za ryznychnymi opysamy 1740 ta 1750 rr.). *Istorii religii v Ukraini*, 30, 117–126. [in Ukrainian].
16. Prokopiuk, O.B. (2010). Kafedralnyi status monastyria Sv. Sofii u 1721–1786 rr.: praktychna realizatsiia. *Bolkhovitnovskiy sbhorichnyk 2009*, 38–56. [in Ukrainian].
17. Prokopiuk, O.B. (2019). Reiestr vkladnykiv Kyievo-Pecherskoi lavry za opysamy ryznytsi Uspenskoho soboru. *Rocznik Bolchovitnovskiy=Bolkhovitnovskiy sbhorichnyk 2017/2018*, 391–431. [in Ukrainian].
18. Prokopiuk, O.B. (2020). Vkladnyky Uspenskoho soboru Kyievo-Pecherskoi lavry za ryznychnymi opysamy XVIII st. *Mohylianski chytannia 2020. Vidnovlennia khrystyianskykh sviatyn Ukrainy: istoria, zdobutky, perspektyvy*, 92–98. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Sas, P.M. (2010). Vidnovlennia pravoslavnoi tserkovnoi hierarkhii Kyivskoi mytropolii (1620 r.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 15–39. [in Ukrainian].

20. Shulha, Ya.M. (2015). Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichniy vymir (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
21. Sinkevych, N.O. (2011). *Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Smolii, V., & Stepankov, V. (2011). *Petro Doroshenko: Politychnyi portret*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Tkachuk, V.A. (2015). Afonity v Kieve vo vtoroj polovine XVIII v. *Afonskoe nasledie*, 1-2, 121–130. [in Russian].
24. Tkachuk, V.A. (2019). Pidnoshennia ladanu i vosku nizhynskym hretskym bratstvom Kyivskomu mytropolytu u XVIII st.: podatok chy dar? *Trudy Kyivskoi dukhobnoi akademii*, 31, 205–211. [in Ukrainian].
25. Ulianovskiy, V. (2009). *Vydubitskij chuda arkhangel'a Mikhaila monastyr: Istoriya v litsakh, pamyatnikakh arkhitektury i tserkovnogo iskusstva*. Kiev. [in Russian].
26. Yaremenko, M. & Zatyliuk, Ya. (Comps.) (2020). *Kyivska akademiia v kolektstii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy: albom-katolob*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Yaremenko, M. (2009). Pamiat pro Halshku Hulevychivnu v Kyievo-Mohylianskii akademii u XVIII st.: pryhaduvannia chy vyhaduvannia? *Kyivska akademiia*, 7, 18–43. [in Ukrainian].
28. Zatyliuk, Ya. (2015). Kyivski posolstva XVII st. z "moshchamy" kniazia Volodymyra do Moskvy. *Ukraina v Tsentralno-Skbidnii Yevropi*, 15, 165–190. [in Ukrainian].

Oksana PROKOPIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Leading Research Fellow at the
National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra"
(Kyiv, Ukraine), prokopjuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1417-8761>

Donators of the Monasteries in the Hetmanshchyna: A Social Portrait

Abstract. The purpose of the article is to reproduce the social composition / social portrait of the Hetmanshchyna monasteries donators in order to identify the interests of social groups in a particular monastery; determining the area of distribution of a particular monastery's influence, and thus outlining the social, geographical and dimensional "extent" of faith. **The research methodology** is based on a total analysis of data on donators included in the sacristy descriptions of monastic temples; application of quantitative-statistical and prosopographic methods. **The scientific novelty** of the research is to study the sacristy descriptions as a holistic complex of unique sources that allow reproducing the statistical picture of the social composition of the Hetmanshchyna monasteries donators, creating a basis for further interpretations. **Conclusions.** The social portrait of the Hetmanshchyna monasteries donators, first of all depended on the status, location of the monastery, the presence of revered shrines, and finally on the activity shown by the monastery itself in communication with potential donators. Each monastery had a special, unique social composition of donators, although individual donators could donate to several monasteries. For all monasteries there is dominance among the donators of the black clergy. First of all the Kyiv-Pechersk Lavra and the St. Sophia Cathedral look "elite" in terms of social composition of donators. Undoubtedly, Kyiv, with its monasteries, had the status of the sacred capital of the Hetmanshchyna; in the 18th century it became an important sacred center for Russian society. The monasteries of the Hetmanshchyna, outside Kyiv, according to the social composition of the donators give the impression of local sacred centers, and their possible strengthening is situational and temporary.

Keywords: donations, donators, monasteries, Hetmanshchyna, religious culture, eighteenth century.